

УДК 94(477):929 «XIX»
DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.19>

Богдан МАКСИМЕЦЬ

кандидат політичних наук, викладач-методист, викладач вищої категорії, Відокремлений структурний підрозділ «Івано-Франківський фаховий коледж Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника», вул. Степана Бандери, 1, м. Івано-Франківськ, Україна, індекс 76018 (bohdan.maksymets@pnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9729-0718>

Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/MCK-4713-2025>

Бібліографічний опис статті: Максимець, Б. (2025). Національно-патріотичний рух в УРСР другої половини 1970-х – початку 1990-х років та внесок у нього Ярослава Лесіва. *Українські історичні студії*, 17 (59). 177–189. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.19>

**НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНИЙ РУХ В УРСР
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1970-Х – ПОЧАТКУ 1990-Х РОКІВ
ТА ВНЕСОК У НЬОГО ЯРОСЛАВА ЛЕСІВА**

Анотація. Метою статті є охарактеризування національно-патріотичного руху в УРСР другої половини 1970-х – початку 1990-х років та визначення внеску в нього Ярослава Лесіва. **Методологія** ґрунтується на принципах історизму, науковості, системності. Під час проведення дослідження застосовувались загальнонаукові (аналіз і синтез, індукція й дедукція, абстрагування) та конкретні наукові (критичний, історико-генетичний, історико-системний) методи. **Наукова новизна** полягає в обґрунтуванні твердження, що 1979 року в УРСР розгорнулася третя хвиля масових затримань діячів антирежимного руху або третій покіс дисидентів, який особливо торкнувся гельсінців, зокрема Ярослава Лесіва (1945–1991), та зводився до арештів і засуджень за вигаданими, сфабрикованими звинуваченнями. **Висновки.** У другій половині 1970-х – на початку 1990-х років національно-патріотичний рух в Україні був тісно пов'язаний з правозахисним рухом – складовою частиною дисидентського руху, зосередженою передусім на захисті прав і свобод громадян, гарантованих Конституціями СРСР та УРСР. Значну вагу в ньому мав Я. Лесів. З 1979 року він став членом Української Гельсінської групи. Підписав низку меморандумів про порушення прав конкретних людей. У 1988 році приєднався до Української Гельсінської спілки, яка повила боротьбу за державну самостійність України. У заявах до органів радянської влади порушував питання фабрикації карних або політичних справ. Як член Комітету захисту Української католицької церкви Я. Лесів відіграв ключову роль у її виході з підпілля. Саме 2025 року виповнюється 35 років з часу ухвалення акта про легалізацію Української греко-католицької церкви та 80 років з дня народження отця-правозахисника.

Ключові слова: національно-патріотичний рух, правозахисний рух, дисидент, третій покіс, Українська Гельсінська група, Українська Гельсінська спілка, Комітет захисту Української католицької церкви, Ярослав Лесів.

Bohdan MAKSYMETS

Candidate of Political Science, Lecturer, Separate structural subdivision «Ivano-Frankivsk professional college of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University», 1, Stepan Bandera Str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, postal code 76018 (bohdan.maksymets@pnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9729-0718>

Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/MCK-4713-2025>

To cite this article: Maksymets, B. (2025). Natsionalno-patriotychnyi rukh v URSR druhoi polovyny 1970-kh – pochatku 1990-kh rokiv ta vnesok u noho Yaroslava Lesiva [The national-patriotic hand in the URSS of the second half of the 1970s – the beginning of the 1990s was brought in by the leg of Yaroslav Lesiv]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17 (59). 177–189. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.19> [in Ukrainian].

THE NATIONAL-PATRIOTIC HAND IN THE URSS OF THE SECOND HALF OF THE 1970S – THE BEGINNING OF THE 1990S WAS BROUGHT IN BY THE LEG OF YAROSLAV LESIV

Summary. *The purpose of the article is to characterise the national-patriotic movement in the Ukrainian SSR in the second half of the 1970s – early 1990s and to determine the contribution of Yaroslav Lesiv to it. The methodology is based on the principles of historicism, scientificity, and systematicity. The methodology used general scientific (analysis and synthesis, induction and deduction, abstraction) and specific scientific (critical, historical-genetic, historical-systemic) methods. The scientific novelty lies in the substantiation of the claim that in 1979 the Ukrainian SSR witnessed the third wave of mass detentions of anti-regime movement activists or the third round of dissidents, which particularly affected Helsinki residents, including Yaroslav Lesiv (1945–1991), and was limited to arrests and convictions on fictitious, fabricated charges. Conclusions. In the second half of the 1970s and early 1990s, the national-patriotic movement in Ukraine was closely linked to the human rights movement, a component of the dissident movement, which was primarily concerned with the protection of the rights and freedoms of citizens guaranteed by the Constitutions of the USSR and the Ukrainian SSR. J. Lesiv had a significant role in it. In 1979, he became a member of the Ukrainian Helsinki Group. He signed a number of memoranda on violations of the rights of individuals. In 1988, he joined the Ukrainian Helsinki Union, which fought for Ukraine's state independence. In his statements to the Soviet authorities, he raised the issue of fabrication of criminal or political cases. As a member of the Committee for the Defence of the Ukrainian Catholic Church, Lesiv played a key role in its emergence from the underground. The year 2025 marks the 35th anniversary of the adoption of the act on the legalisation of the Ukrainian Greek Catholic Church and the 80th anniversary of the birth of the human rights activist.*

Key words: *national-patriotic movement, human rights movement, dissident, third mowing, Ukrainian Helsinki Group, Ukrainian Helsinki Union, Committee for the Protection of the Ukrainian Catholic Church, Yaroslav Lesiv.*

Постановка проблеми. Національно-патріотичний рух – це суспільно-політичний рух на захист національних прав народу, національної ідентичності, за створення національної держави. У другій половині 1970-х – на початку 1990-х років в Україні він був тісно пов'язаний із правозахисним рухом – складовою частиною дисидентського руху, сконцентрованою передусім на захисті прав і свобод громадян, гарантованих Конституціями СРСР та УРСР (свобода слова, друку, демонстрацій, віросповідання, асоціацій). Його активістом був, зокібно, Ярослав Лесів (1945–1991) – педагог, дисидент, представник національно-орієнтованого та правозахисного напрямів антирежимного руху спротиву, поет, священник Української греко-католицької церкви (УГКЦ), проповідник, «Отець Сонечко», «вправний промовець», «поборник справедливості», «не великий, а святий», який входив до таких національно-патріотичних і правозахисних організацій, як Український національний фронт (УНФ), Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод (Української Гельсінської групи, УГГ), Українська Гельсінська спілка (УГС), історико-просвітницьке товариство «Меморіал», Комітет захисту Української католицької церкви.

Аналіз досліджень. Багато відомостей із зазначеної проблеми міститься у працях Л. Алексєєвої (Алексєєва, 1992), О. Бажана (Бажан, 1999, 2011), І. Геля (Гель, 2013), Б. Захарова (Захаров, 2003), М. Іванишин (Іванишин, 2019), Л. Кобути та С. Кобути (Кобута, Кобута, 2019), В. Марчука (Марчук, Максимець, 2022), В. Овсієнка (Овсієнко, 2002; 2018), В. Островського (Островський, 2014; 2019), Б. Паски (Паска, 2022), О. Рубаняк (Рубаняк, Максимець, 2020), А. Русначенка (Русначенко, 1998; 2009), Я. Секо (Секо, 2012), В. Смолія (Смолій, 2016), І. Стасюка (Стасюк, 2014), Г. Терещук (Терещук, 2018; 2019), О. Шевченка (Шевченко, 2011). Доцільно виокремити книгу, впорядковану О. Сокульською, в якій зібрані, зокрема, листи, статті, виступи, інтерв'ю Я. Лесіва (Сокульська, 2014). Заслужують на увагу збірки документів, матеріалів, укладені Ю. Дубасом та Ю. Зайцевим (Дубас, Зайцев, 2000), Є. Захаровим і В. Овсієнком (Захаров, Овсієнко, 2006, 2016), О. Зінкевичем (Зінкевич, 1983; 2010), О. Ткачуком (Ткачук, 2003), О. Шевченком (Шевченко, 2012).

Мета статті – охарактеризувати національно-патріотичний рух в УРСР другої половини 1970-х – початку 1990-х років та визначити внесок у нього Ярослава Лесіва.

Виклад основного матеріалу. У 1972 році розгорнувся покіс, або «генеральний погром», – друга хвиля масових затримань українських дисидентів внаслідок реалізації справи оперативної групи розробки Комітету державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів (РМ) Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) «Блок» (Овсієнко, 2018, с. 216; Паска, 2022, с. 15). Після нього фактично всі активні учасники антирежимного руху спротиву опинилися в місцях позбавлення волі (Захаров, 2003, с. 111). Боротьба за культурні, національні, релігійні та громадянські права у старий спосіб – шляхом підпільної боротьби, поширення самвидаву, проведення соціокультурних акцій – вже не відповідала вимогам часу (Захаров, 2003, с. 111). В умовах, коли СРСР підписав 1 серпня 1975 року Підсумковий акт Гельсінської наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (м. Гельсінкі – столиця Фінляндії), яким брав на себе зобов'язання дотримуватися прав і свобод людини та громадянина, правозахист у відкритий спосіб ставав надзвичайно актуальним. Тому 9 листопада 1976 року поет, дисидент Микола Руденко, перебуваючи в Москві, оголосив про створення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (Української Гельсінської групи, УГГ), назвав її склад та завдання, як-от ознайомлення урядів країн-учасниць Гельсінських нарад і світової громадськості з фактами порушень на терені України Загальної декларації прав людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінською нарадою (Секо, 2012; Овсієнко, 2016, с. 23). Я. Лесів став членом УГГ з жовтня 1979 року, значною мірою через свого побратима, соратника, учасника українського визвольного руху Зеновія Красівського (Захаров, Овсієнко, 2016, с. 31; Островський, 2018, с. 110). Усього до УГГ у 1977–1988 роках входило до 50-ти осіб (Бажан, 1999, с. 76). Гельсінський рух в УРСР був легальною спробою правозахисної діяльності та боротьби проти тоталітарного режиму (Русначенко, 2009, с. 190; Шевченко, 2011, с. 70). На перший план гелсінці ставили захист загальнолюдських, національних та релігійних прав (Овсієнко, 2002, с. 88). Водночас Українська група «Гельсінкі» була прямим продовженням національного демократичного руху, що бере свій початок від шістдесятництва (Овсієнко, 2016, с. 46). Група відкрито заявила про національне самовизначення в Україні (Русначенко, 1998, с. 214).

У заяві про вступ до УГГ Я. Лесів стверджував, що не може змиритися з протиправним запроторенням за грати цілої плеяди талановитих людей, визначних патріотів, вірних синів і доньок українського народу, як-от Левко Лук'яненко, Євген Сверстюк, В'ячеслав Чорновіл, Ірина Калинець, Ірина Сенік, Оксана Попович, а також з російщенням, нищенням історичних пам'яток, затиранням національних традицій, заборонаю Греко-католицької церкви, гоніннями на вірян, відсутністю всяких політичних свобод, національних свобод, прав людини, переслідуванням інакодумців, безпрецедентною практикою закритих судів, тому вступає в ряди Української Гельсінської групи, бо свято вірить в правоту цього руху (Зінькевич, 1983, с. 361–363).

Члени УГГ створили десятки меморандумів та інформаційних бюлетенів про порушення прав конкретних людей. Серед них підписаний членами, зокрема Я. Лесівим, Меморандум на ім'я Генерального секретаря Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу (ЦК КПРС) Леоніда Брежнєва, який дістався на Захід без дати. Він був написаний восени 1979 року та опублікований Гельсінкською комісією Конгресу США (тамвидавом, тобто за кордоном – авт.) (Захаров, Овсієнко, 2006, с. 986; Овсієнко, 2016, с. 79–81).

Станом на кінець 1978 року для УГГ настав важкий період. Більшість її засновників було затримано, арештовано, засуджено до тривалих термінів позбавлення волі чи заслання або видворено з СРСР. Як наслідок, група опинилася на межі зникнення: поважчала психологічна атмосфера, перервався наплив свіжих сил, уповільнилася самвидавна та пропагандистська діяльність, послаблено зв'язки з демократичним світом (Островський, 2018, с. 110).

З 1979 року КДБ розгорнув з неабиякою силою боротьбу з гелсінцями (Захаров, Овсієнко, 2006, с. 986–987). Фактично розпочався новий покіс діячів антирежимного руху спротиву, пов'язаний з наближенням Московської Олімпіади-1980, коли деякі ігри мали проводитись також у Києві (Овсієнко, 2018, с. 54). Радянська влада не бажала допустити активізації з цієї нагоди дисидентського руху. Власне, під цей «олімпійський» укіс потрапили Дмитро

Мазур, Петро та Василь Січки, Ярослав Лесів, Василь Стус, Василь Стрільців, Оксана Мешко (Овсієнко, 2018, с. 54, 250). Хто мав звільнитися, проти того фабрикували нову «справу», й знову засуджували, наприклад, так зробили з В'ячеславом Чорноволом у квітні 1980 року (Овсієнко, 2018, с. 250, 418). Пізніше Я. Лесів зазначав: «Москва готувалася до Олімпіади-80. Органами КДБ, МВС була закроена широка акція чистки неугодних режимові борців за права людини. Аби приховати масові арешти за політичними мотивами, членам УГГ фабрикують карні справи» (Сокульська, 2014, с. 609).

У цьому контексті заслуговує на увагу підготовлене В. Чорноволом звернення до Комітету прав людини ООН, Міжнародної амністії, Комітету за вільний світ та Гельсінських груп США, яке було датоване 9 квітня 1981 року та надруковане тамвидавом у газеті «Українське слово» 25 жовтня 1981 року, а також Гельсінською комісією Конгресу США 16 листопада того ж року англійською мовою (Зінкевич, 1983, с. 920; Сокульська, 2014, с. 532). У ньому, зокрема, зазначалось: «Більшість активістів українського гельсінського руху при допомозі провокаторів і кривоприсяжників поставили перед судом як «гвалтівників» (Горбаль), «хуліганів» (Овсієнко, Смогитель, Січко, Стрільців), «наркоманів» (Лесів), «зберігачів холодної зброї» (Розумний) тощо» (Зінкевич, 1983, с. 916).

Таким чином, можна стверджувати, що у 1979 році в УРСР розгорнулася третя хвиля масових затримань діячів антирежимного руху або третій покіс дисидентів. На відміну від двох попередніх хвиль 1965 та 1972 років, коли судові вирoki виносились переважно за політичними статтями Кримінального кодексу (створення антирадянської організації, зрада Батьківщини, антирадянська агітація і пропаганда), тепер судили як справжніх «кримінальних злочинців» (Зінкевич, 1983, с. 920). Окрім того, роль України упродовж 1970-х років визначалась як «дослідна ділянка» радянських каральних органів, де відпрацьовувались нові методи переслідувань, які потім поширювались на інші республіки (Алексеева, 1992, с. 16).

Майже відразу після вступу в УГГ, 15 листопада 1979 року Я. Лесіва заарештували в м. Болехові Долинського району Івано-Франківської області, де він проживав, інкримінуючи йому зберігання наркотиків (Захаров, Овсієнко, 2006, с. 378). Це було цілком фальшиве звинувачення, оскільки порошок, який без усякої експертизи визнали за наркотик, Я. Лесіву підкинули правоохоронні органи (Сокульська, 2014, с. 620; Захаров, Овсієнко, 2006, с. 378). 6 лютого 1980 року в Болехівському районному суді Івано-Франківської області Я. Лесіва засудили до двох років ув'язнення за ч. 1 ст. 229-6 Кримінального кодексу (КК) УРСР (зберігання наркотиків без наміру збуту) (Зінкевич, 2010, с. 368; Карасик, 2005).

Я. Лесіва відправили у виправно-трудоу колонію (ВТК) загального режиму ОР-318/46-15 (№ 46) у с. Катеринівка Сарненського району Рівненської області (Світлична, 1981, с. 10). У травні 1981 року Я. Лесіва знову заарештували, тепер уже у ВТК. Значною мірою це було пов'язано з антикомуністичними виступами в Польщі (принаймні про це Я. Лесіву натякав чиновник прокуратури Рівненської області: «Мы вам не позволим сделать то, что в Польше») (Сокульська, 2014, с. 609, 620). Сфабриковане те саме звинувачення, лише за ч. 2 ст. 229-6 КК УРСР (дії, вчинені повторно, тобто зберігання наркотиків, щоправда, без наміру збуту і вживання) (Сокульська, 2014, с. 702). Слідство тривало шість місяців. На знак протесту в'язень оголосив політичне голодування на 192 дні (Захаров, Овсієнко, 2006, с. 378), хоча його насильно почали годувати через 21 добу через гумову трубку з лійкою, яку силою вставляли до рота (Сокульська, 2014, с. 609). Чотири місяці з шести під час протесту Я. Лесіва утримували майже осліплого, до краю виснаженого у штрафному ізоляторі (Сокульська, 2014, с. 603). У день закінчення попереднього терміну, 15 листопада 1981 року, його напівживого привезли до суду м. Сарни, занісши на ношах у залу судових засідань (Терещук, 2018). За результатами півгодинного судового розгляду йому додали ще п'ять років у ВТК суворого режиму (Сокульська, 2014, с. 609–610).

Покарання Я. Лесів відбував у ВТК № 36 м. Суходільськ Краснодарського району Ворошиловградської області (Сокульська, 2014, с. 702). Про перебування у виправно-трудоу колоніях для карних злочинців з 1979 року він детально розповів у своєму інтерв'ю за 1987 рік,

яке було записане Михайлом Горинем і готувалося для публікації у львівському самвидавньому збірнику «Український вісник» (Сокульська, 2014, с. 597–607). Я. Лесів назвав їх побутовими таборами, у двох з яких перебував і він: «зона № 46» у с. Катеринівка та «зона № 36» у м. Суходільськ. Контингент побутових таборів дисидент поділив на три основні групи. Так, перша – десь 60% від усієї кількості – закоренілі злочинці: злодії, грабіжники, вбивці, гвалтівники. Друга – близько 30% – громадяни, що відбувають термін не за кримінальні, а скоріше, адміністративні правопорушення, яких у цивілізованих країнах покарали б найбільше штрафом або в якийсь інший спосіб. До них, наприклад, належали засуджені за спекуляцію, «скаржники» на керівництво, яке «за протекцією» організувало їм кілька років тюрми. Нарешті, третя категорія – в'язні сумління. Я. Лесів пригадав, що у ВТК № 46 у Катеринівці була група свідків Єгови, яку очолював філолог-дисидент Михайло Озерний. Він був заарештований уперше в 1965 році в ході «першого покосу», або першої хвилі арештів дисидентів. З ним Я. Лесів познайомився ще в Мордовії. Саме там М. Озерний «пристав до свідків Єгови, чим немало здивував політв'язнів «набору» 1965–1967 років. Багато хто подумав, що це втеча або навіть зрада. Проте час показав, що його віра була щирою і глибокою: вдруге вже відбував термін (п'ять років) за свою віру» (Сокульська, 2014, с. 598).

До третьої категорії входили також покутники (представники релігійно-політичного фанатичного руху, який у 1954 році відколовся від УГКЦ та об'єднав найрадикальніше налаштованих проти радянської влади вірян, священників, монахів, – авт.). За твердженням Я. Лесіва, вони «виділялись стійкістю і твердістю віри, а значить, і позицією супроти адміністрації». Він зазначав, що «переслідували покутників формально за порушення паспортного режиму, а фактично – за проповідання месіанської ролі України: другого приходу Христа вони очікують саме на нашій землі, вірять, що Месія прийде саме до багатостраждального українського народу. За це вони ходили з ярликами націоналістів» (Сокульська, 2014, с. 599).

Нарешті, третю групу ще склали правозахисники – ті, що стали на обороні громадянських і національних прав. Їх радо кидали на перевиховання кримінальних злочинців (Сокульська, 2014, 599).

Я. Лесів оцінював число в'язнів в УРСР у 300 тисяч. Доволі велику кількість він пояснював низкою причин. Перша з них – загальна деморалізація суспільства, прихованими формами якої є алкоголізм, наркоманія, зростання культурної індиферентності через денационалізацію в парі з російщенням, яка ламає культурно-моральні устої людей (Сокульська, 2014, с. 599). Друга причина – економічно-політична, адже люди в місцях позбавлення волі – майже дармова робоча сила, позбавлена практично всіх прав (Сокульська, 2014, с. 601). Дисидент зазначив, що більшість працівників ВТК – шовіністи, для яких на території УРСР українська мова – «бьчачий язык» (Сокульська, 2014, с. 602).

Особливу увагу звертав Я. Лесів на становище в'язнів сумління в побутових таборах. Вони, як правило, люди з високо розвинутим почуттям гідності, зі сформованим морально-етичним ідеалом, чіткою соціально-політичною позицією. Правозахисник зауважив, що в'язнів сумління кримінальні в'язні все ж таки поважали. Віруючих називали святими, до політичних зверталися за правовими консультаціями, просили написати листи, заяви. Інколи ставали на захист в'язнів сумління, захищаючи їх від розправи своїх кримінальників, яких підбурювала адміністрація. У зв'язку з цим Я. Лесів пригадав випадок, який стався особисто з ним у ВТК № 36 у Суходільську, коли прислужники адміністрації з числа в'язнів старший днювальний Нікітенко і днювальний Гревальський написали на нього фальшивий донос, ніби той проводив антирадянську пропаганду серед в'язнів, за що його покарали 13-ма добами карцеру. Я. Лесіва посадили разом з кримінальниками, сподіваючись на їхню розправу, але останні поставились до нього прихильно. Отже, Я. Лесів написав протест прокурору Ворошиловградської області на дії адміністрації. Остання подала це як «донос» на в'язнів, сподіваючись, що арештанти нарешті вчинять розправу. Однак, коли в'язні самі прочитали заяву Я. Лесіва, переконались, що там все написано проти адміністрації, заспокоїлись, і його авторитет серед в'язнів ще дужче зріс (Сокульська, 2014, с. 604–605).

Інакодумець відзначив жахливі умови у «побутових таборах»: неймовірна тіснява, важка непосильна праця, загазованість у цехах, відсутність елементарної техніки безпеки, вкрай погане харчування. Все це призводить до різних масових захворювань (Сокульська, 2014, с. 606).

Відбувши ув'язнення за сфабрикованими звинуваченнями (всього 6 років 9 місяців і 20 днів), у вересні 1986 року Я. Лесів звільнився (Зінкевич, 2010, с. 368; Захаров, Овсієнко, 2006, с. 378). Він повернувся до Болехова, де знову влаштувався на роботу в лісокомбінат (Сокульська, 2014, с. 702).

З активізацією національно-патріотичного руху в УРСР за «перебудови» (1985–1991) Я. Лесів продовжив свою правозахисну діяльність. У 1988 році він подав заяву до Президії Верховної Ради СРСР. У ній він порушив питання фабрикації в СРСР карних або політичних справ проти представників творчої і наукової інтелігенції, особливо в періоди 1930–1940-х років, а також так званого застою (1965–1985). Він констатував, що рецидиви старої практики трапляються і в період гласності, хоча й не досягають таких масштабів, як раніше. Дисидент зауважував, що демократизація і гласність проводяться в життя людьми, які ще вчора зі всіх сил воювали проти демократизації і гласності. Тому гласність без реальних правових гарантій є, скоріше, пропагандистсько-політичним курсом без реально окреслених обрисів (Сокульська, 2014, с. 619).

У заяві Я. Лесів наголошував на тому, що у 1979–1980 роках були заарештовані і засуджені члени УГГ, в тому числі він, за вигаданими, сфабрикованими звинуваченнями. Отже, він задекларував, що, вийшовши у 1986 році на волю, надалі залишився членом УГГ, оскільки саме ця організація сприяє справжній демократизації та гласності, перетворенню «перебудови» з пропагандистсько-політичної кампанії на життєво необхідну потребу всього суспільства. Також правозахисник закликав звільнити всіх в'язнів сумління, переглянути справи задля виявлення незаконно засуджених «побутових» в'язнів, реабілітувати всіх, хто став жертвою провокацій і фабрикацій, засудити методи роботи радянських правоохоронних і слідчих органів, покарати конкретних організаторів беззаконня. Лише після цього, на його думку, суспільство стане вільним і справді демократичним (Сокульська, 2014, с. 621).

Наприкінці заяви Я. Лесів вказав прізвища осіб, які свідомо сфабрикували два судові процеси проти нього у 1979 і 1981 роках (Бойдуник, Гаф'як, Латик, Станьдьо, Єфимчук, Муравйов, Пісоцький), аби позбавити його можливості вести правозахисну роботу в УГГ, але тим самим вчинили злочин проти людяності. Він поставив вимогу притягнути їх до юридичної відповідальності (Сокульська, 2014, с. 621).

Подібною була також заява Я. Лесіва Прокурору УРСР від 10 червня 1988 року, в якій було порушено питання необґрунтованих утисків з боку КДБ і правоохоронних органів уже в період перебудови, зокрема щодо нього та його дружини (Сокульська, 2014, с. 622–623). У ній він наголосив на тому, що безпідставно навішаний на нього ярлик карного злочинця використовується місцевими правоохоронними органами, щоб тероризувати його, викликати в міліцію, розпускати різні чутки і, таким чином, творити навколо нього атмосферу непевності, недовіри. Громадський діяч офіційно заявив, що не є карним злочинцем, позаяк дві карні справи були сфабриковані проти нього як члена УГГ. Тому він висловив рішучий протест проти переслідувань з боку КДБ, міліції та висунув вимогу захистити його і дружину від незаконних гонінь (Сокульська, 2014, с. 623).

З березня 1988 року відновлює свою активну діяльність УГГ (Алексєєва, 1992, с. 31). Серед правозахисників, які підтвердили свою приналежність до групи, був також Я. Лесів (Овсієнко, 2016, с. 240–241). У липні 1988 року УГГ з правозахисної трансформувалась у політичну організацію – Українську Гельсінську Спілку (УГС). Саме 7 липня у Львові відбувся 50-тисячний мітинг, на якому було проголошено її програмний документ, почастиною розроблений Б. і М. Горинями, З. Красівським та остаточно зведений В. Чорноволом, – «Декларацію принципів Української Гельсінської Спілки» (Захаров, Овсієнко, 2016, с. 40; Островський, 2018, с. 115). За цілою низкою положень вимоги, висловлені в Декларації, були близькі до програмних принципів народних рухів прибалтійських республік: гарантія права української нації на самовизначення, державність української мови, створення республіканських військо-

вих формувань, звільнення всіх політв'язнів, легалізація Української католицької та Української автокефальної православної церков. Висловлюючись спочатку за конфедерацію союзних республік з їхньою широкою самостійністю, Спілка згодом почала виступати за вихід України зі складу СРСР і створення незалежної держави (Смолій, 2016, с. 67–68).

УГС відіграла одну з головних ролей у визвольній боротьбі українського народу наприкінці 1980-х років. Її керівними органами стали Виконавчий комітет (ВК) та Всеукраїнська координаційна рада (ВУКР), а друкованим рупором затверджено «Український вісник» (Островський, 2018, с. 115). Спілка вийшла за межі правозахисної діяльності і набула ознак організованої опозиційної сили (Смолій, 2016, с. 68). Отже, вона дала поштовх створенню у 1990 році першої альтернативної Комуністичній партії України (КПУ) політичної партії – Українській республіканській партії (УРП) (Захаров, Овсієнко, 2006, с. 897; Рубаняк, Максимець, 2020, с. 19). Також завдяки діяльності УГС утворилося чимало неформальних громадських організацій, зокрема історико-просвітницьке товариство «Меморіал», в установчій конференції якого в Києві брав участь Я. Лесів (Ткачук, 2009, с. 142–144; Шевченко, 2012, с. 108–110).

Провідну роль відіграв Я Лесів у захисті прав вірян. У серпні 1987 року Іваном Гелем, Степаном Хмарою, Ольгою Горинь, Стефанією Січко було створено у Львові на основі організованої ще у 1982 році Йосифом Терелею «Ініціативної групи у справі захисту прав віруючих та Церкви» Комітет захисту Української католицької церкви, який очолив суспільний рух в Галичині за вихід з підпілля та легалізацію УГКЦ (Стасюк, 2014, с. 228). У 1988 році Я. Лесів на запрошення І. Геля став членом цього Комітету (Гель, 2013, с. 366). Задля поширення серед населення ідеї відновлення УГКЦ Комітет видавав часопис «Християнський голос», дописувачем котрого був також Я. Лесів (Кобута, Кобута, 2019, с. 19).

Варто зазначити, що його релігійна діяльність розгорнулася ще під час ув'язнення. Опилившись на волі у 1986 році, невдовзі він розпочав навчання в підпільній греко-католицькій семінарії (Сокульська, 2014, с. 702). Цілком ймовірно, що дисидент там навчався за індивідуальною програмою (Гель, 2013, с. 366). 27 грудня 1988 року в помешканні майбутнього Коломийсько-Чернівецького єпископа Миколи Сімкайла одержав сан священника, рукоположений єпископом Павлом Василюком (Сокульська, 2014, с. 702).

Священниче покликання Я. Лесіву було передбачене ще у 1972 році у Владимирській в'язниці, де йому наснився віщій сон. На Великдень, у рідному селі Лужки в церкві Лесіву в руки впав образок, на якому з одного боку було зображення Ісуса Христа, а з іншого – напис: «Не великими будьте, а святими». Друзі в тюрмі одностайно прийшли до думки, що він повинен стати священником, бо всі політичні діячі хочуть бути великими, і мало хто – святим. Бути великим, значить, поборювати інших, а святим – поборювати самого себе (Сокульська, 2014, с. 610).

У травні 1988 році Я Лесів у складі делегації Комітету захисту УГКЦ вирушив до Москви, сподіваючись на зустріч з президентом США Р. Рейганом, аби передати листа «До президента Рональда Рейгана», у підготовці якого він брав активну участь (Сокульська, 2014, с. 624–626). У листі, зокрема, було прохання до американського президента сприяти на найвищому рівні справі відновлення прав УГКЦ в СРСР, повній її легалізації (Сокульська, 2014, с. 624). Також акцентувалась увага на тому, що саме УГКЦ тривалий час була духовною опорою українського народу, сприяла збереженню його національної ідентичності (Сокульська, 2014, с. 624, 625).

Варто зазначити, що велику безпосередню допомогу в боротьбі за легалізацію УГКЦ Я. Лесіву надавав його вірний товариш З. Красівський. В останнього у власності був автомобіль «Жигулі», який безвідмовно використовувався на ці потреби. Авто 1987 року йому придбала Марта Коломієць, журналістка, громадська діячка українського походження, яка саме тоді прибула із США до Львова. Цей автомобіль куплено на кошти Надії Світличної для полегшення побутових умов її спаралізованого брата, дисидента Івана Світличного, який лікувався у Моршині та проживав у домі Красівського. Власне, цим авто Я. Лесів разом з З. Красівським майже цілодобово їздили по всій Галичині, піднімаючи людей до праці. «Засновники УНФ

Зеновій Красівський і Ярослав Лесів, – зазначав Євген Сверстюк, – були живим нервом відродження Української греко-католицької церкви. У них не було днів і годин відпочинку. В'язні, вони стали сумлінням Церкви» (Островський, 2014, с. 171).

21 травня 1989 року Я. Лесів виступив від імені УГКЦ на 50-тисячному мітингу в Москві у Лужниках у зв'язку з відкриттям I-го З'їзду народних депутатів СРСР (Захаров, Овсієнко, 2016, с. 90–91). 2 серпня 1989 року він знову з групою вірян приїхав до Москви, щоби продовжити естафетне голодування на Арбаті з вимогою легалізувати УГКЦ, яке розпочалось ще у травні 1989 року (Терещук, 2019).

13 серпня 1989 року в Івано-Франківську Я. Лесів разом з іншими священниками УГКЦ під проводом єпископа П. Василика брав участь у багатотисячному святковому богослужінні, приуроченому 1000-літтю хрещення Русі. Після його завершення до учасників зібрання, які мирною ходою йшли вулицями міста, міліція застосувала фізичну силу (Кобута, Кобута, 2019, с. 21).

19 листопада 1989 року отець Ярослав очолив перепоховання в Києві (правив молебень) загиблих у радянських тюрмах в'язнів сумління Василя Стуса, Олекси Тихого, Юрія Литвина. Ця подія засвідчувала вихід УГКЦ з підпілля (Радіо Свобода, 2019).

Зрештою, боротьба за легалізацію УГКЦ увінчалася успіхом. 28 листопада 1989 року Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР проголосила заяву, за якою греко-католики отримали можливість реєструвати свої громади (Островський, 2014, с. 171). Це також було підтверджено 1 грудня 1989 року на зустрічі у Ватикані генерального секретаря ЦК КПРС Михайла Горбачова з Папою Римським Іваном-Павлом II (Терещук, 2019).

23 січня 1990 року у Львові відбувся Собор УГКЦ, на якому було винесено рішення про неканонічність і незаконність Львівського Собору 1946 року та ухвалено акт про легалізацію УГКЦ (Іванишин, 2019). Перед світською владою було поставлено питання про повернення всіх раніше забраних храмів і церковного майна, включно з архівом та бібліотекою митрополита Андрея Шептицького (Смолій, 2016, с. 115).

Варто зазначити, що в умовах наступу реакційних сил після Революції на граніті (2–17 жовтня 1990 року) Я. Лесів був у числі тих, хто протестував проти взяття під варту в листопаді 1990 року

Іл. 1. Ярослав Лесів попереду з вірянами на Арбаті у Москві під час голодування з вимогою легалізувати УГКЦ, серпень 1989 року
(Іванишин, М. (2019). Як Українська Греко-Католицька Церква з підпілля виходила (відео).
Взято 25 вересня 2021 року з <https://surl.li/fakbnl>)

Іл. 2. Ярослав Лесів попереду на перепохованні загиблих у радянських тюрмах дисидентів Василя Стуса, Юрія Литвина та Олекси Тихого (19 листопада 1989 року)
(Радіо Свобода. (2019). 30 років тому. Унікальні фото перепоховання Стуса, Литвина і Тихого. Взято 2 жовтня 2019 року з <https://surl.li/rpbsdp>)

за звинуваченням у нападі на співробітника правоохоронних органів народного депутата С. Хмари, якого Верховна Рада позбавила депутатської недоторканності. Він відвідав його тричі в Лук'янівському слідчому ізоляторі у Києві, 6 і 13 грудня 1990 року та 16 січня 1991 року (Сокульська, 2014, с. 634, 635, 703). Саме завдяки Я. Лесіву С. Хмара припинив голодування, виявивши послух УГКЦ, засвідчивши високий авторитет Церкви (Сокульська, 2014, с. 611, 636). У квітні 1991 року отець Ярослав брав участь у двох судових засіданнях щодо народного депутата як його духівник (Сокульська, 2014, с. 630). Загалом справа С. Хмари була продовженням тієї практики, яка склалася ще у 1970-х роках, коли фабрикувалися справи проти дисидентів.

8 жовтня 1991 року отець Ярослав Лесів вів переговори з головою Верховної Ради Леонідом Кравчуком та народними депутатами щодо повернення майна УГКЦ (Сокульська,

Іл. 3. Портрет отця Лесіва, який зберігається в його будинку, що в Болехові (художник – Опанас Заливаха)
(Черкаська, Г. (2022). Ярослав Лесів. Взято 2 жовтня 2022 року з https://uahistory.com/topics/famous_people/16640)

2014, с. 703; Черкаська, 2022). У ніч з 9 на 10 жовтня 1991 року о 01:00, їдучи від художника й дисидента О. Заливахи, він загинув на 47 році життя в с. Павлівка біля Івано-Франківська у автомобільній катастрофі (дорожньо-транспортній пригоді) за нез'ясованих обставин (Черкаська, 2022; Дубас, Зайцев, 2000, 472). У машині був отець та водій (дяк Богдан Стасевич), який вижив. За словами сім'ї Я. Лесіва, на місці автотроці стояв уже хрест, який після неї зник. Варто зазначити, що перед тим, 20 вересня 1991 року, несподівано помер його побратим З. Красівський (Гель, 2013, с. 364). Івано-Франківська обласна прокуратура справу про загибель Я. Лесіва швидко закрила, незважаючи на те, що його родичі, друзі, близькі знайомі не повірили у випадковість трагедії (Черкаська, 2022). Щоправда, через рік Івано-Франківський міський суд виніс покарання винуватцю аварії – 5 років ув'язнення, не виявивши в його діях умисного характеру та політичної складової частини (Кобута, Кобута, 2019, с. 21).

Похований «Отець Сонечко» (так називали Я. Лесіва прихожани) у Болехові біля храму святої Параскеви, настоятелем якого він був упродовж 1990–1991 років (Сокульська, 2014, с. 6, 703). На похорон зібралось понад 100 тис. осіб (Гель, 2013, с. 367). У їх числі були найближчі його соратники, які також змагались проти радянського тоталітарного режиму, хто як дисидент-правозахисник, хто як активіст українського національного відродження другої половини 1980-х – початку 1990-х років. Серед них був фактично весь цвіт українського дисидентства (Кобута, Кобута, 2019, с. 21). Зосібна, слово прощання виголосили Іван Гель, Михайло Горинь, Степан Хмара, Степан Волковецький, Богдан Ребрик, Ігор Калинець, Євген Сверстюк, Опанас Заливаха (Сокульська, 2014, с. 683–684). Так, останній справедливо відзначав, що Я. Лесів був націоналістом з пелюшок, людиною ідеї і чину, який девізом мав: «Як не я, то хто; якщо не сьогодні, то коли?» (Дубас, Зайцев, 2000, с. 470).

У Болехові отцю Ярославові 2009 року встановлено пам'ятний знак біля каплиці Івана Хрестителя (вул. Стрийська, 1) (Сокульська, 2014, с. 756). У 2016 році в його родинному селі Лужки Долинського району Івано-Франківської області було освячено пам'ятну дошку на церкві Введення Пречистої Діви Марії (Курс, 2016).

Висновки. Отже, у другій половині 1970-х – на початку 1990-х років національно-патріотичний рух в Україні був тісно пов'язаний з правозахистом – складовою частиною дисидентського руху, зосередженою передусім на захисті прав і свобод громадян, гарантованих Конституціями СРСР та УРСР. Значну вагу в ньому мав Я. Лесів. З 1979 року він став членом УГГ. Підписав низку меморандумів про порушення прав конкретних людей. У 1988 році приєднався до УГС, яка повела боротьбу за державну самостійність України. У своїх заявах до органів радянської влади порушував питання фабрикації карних або політичних справ. Як член Комітету захисту Української католицької церкви Я. Лесів відіграв ключову роль у її виході з підпілля. Саме 2025 року виповнюється 35 років з часу ухвалення акта про легалізацію УГКЦ та 80 років з дня народження отця-правозахисника.

Джерела та література

- Алексеева, Л. (1992). *Історія інакомислення в СРСР*. Вільнюс – Москва.
- Бажан, О. (2011). *Правозахисний рух в УРСР в 1960 – 1980-ті роки*. Взято 19 січня 2025 року з <https://surl.li/azrxjf>.
- Бажан, О. (1999). Українська Гельсінська група: легальна форма протистояння тоталітарному режимові в УРСР. *Наукові записки національного університету «Києво-Могилянська академія»*, т. 14: історія.
- Гель, І. (2013). *Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ століття*. Львів.
- Дубас, Ю., Зайцев, Ю. (упоряд.). (2000). *Український Національний Фронт: дослідження, документи, матеріали*. Львів.
- Захаров, Б. (2003). *Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)*. Харків.
- Захаров, Є., Овсієнко, В. (упоряд.). (2006). *Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР*, т. 1, Україна, ч. 1. Харків.
- Захаров, Є., Овсієнко, В. (упоряд.). (2006). *Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР*, т. 1, Україна, ч. 2. Харків.

- Захаров, Є., Овсієнко, В.** (упоряд.). (2016). *Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод*: у 4 т., т. 1. Особистості. Харків.
- Зінкевич, О.** (ред.) (2010). *Рух опору в Україні, 1960–1990. Енциклопедичний довідник*. Київ.
- Зінкевич, О.** (упоряд.). (1983). *Українська Гельсінська Група. 1978–1982: документи і матеріали*. Торонто – Балтимор.
- Іванишин, М.** (2019). *Як Українська Греко-Католицька Церква з підпілля виходила (відео)*. Взято 25 вересня 2021 року з <https://surl.li/fakbnl>.
- Карасик, С.** (2005). *Лесів Ярослав Васильови*. Взято 2 жовтня 2022 р. з <http://museum.khpg.org/1113914508>.
- Кобута, Л., Кобута, С.** (2019). Громадсько-політична діяльність українського дисидента Ярослава Лесіва. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*, вип. 13.
- Курс.** (2016). *На Долиниці освятили храм Введення Пречистої Діви Марії. Фото*. Взято 2 жовтня 2022 року з <https://surl.li/qoxmuf>.
- Марчук, В., Максимець, Б.** (2022). Я. Лесів: життєвий шлях дисидента, релігійного діяча, борця за незалежну Україну. *Український історичний журнал*, ч. 1.
- Овсієнко, В.** (2018). *Світло людей: мемуари та публіцистика*, вид. 2-ге, переробл. і доп. Київ.
- Овсієнко, В.** (2002). У них не було ілюзій – вони свідомо йшли на Голгофу. *Вітчизна*, № 3–4.
- Овсієнко, В.** (упоряд.). (2016). *Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод*: у 4 т., т. 2. Документи і матеріали. 9 листопада 1976 – 2 липня 1977. Харків.
- Овсієнко, В.** (упоряд.). (2016). *Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод*: у 4 т., т. 4. Документи і матеріали. 10 грудня 1978 – 11 березня 1988. Харків.
- Островський, В.** (2018). В'ячеслав Чорновіл і Зіновій Красівський: переплетіння долі і звершень. *Чорноволівські читання. Візія майбутнього України: Матеріали III і IV наукових конференцій, присвячених 80-й річниці з дня народження В'ячеслава Чорновола (Київ, 24 грудня 2016, 24 грудня 2017 р.)*.
- Островський, В.** (2014). Участь Зіновія Красівського в процесі легалізації та утвердженні Української греко-католицької церкви. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. 40.
- Паска, Б.** (2022). Січневі погроми українського дисидентського руху 1972 р.: до питання про хронологію і масштаби. *Актуальні питання гуманітарних наук: Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*, вип. 52, т. 3. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/52-3-2>.
- Радіо Свобода.** (2019). *30 років тому. Унікальні фото перепоховання Стуса, Литвина і Тихого*. Взято 2 жовтня 2019 року з <https://surl.li/rpbsdpr>.
- Рубаняк, О., Максимець, Б.** (2020). *Ярослав Лесів в українському визвольному русі*. Івано-Франківськ.
- Русначенко, А.** (2009). *Від імперії до України: зб. статей*. Київ.
- Русначенко, А.** (1998). *Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років*. Київ.
- Світлична, Н.** (ред.). (1981). *Вісник репресій в Україні*, вип. 12 (грудень).
- Секо, Я.** (2012). *Основні етапи діяльності Української Гельсінської групи*. Взято 14 серпня 2021 року з <https://surl.li/nueest>.
- Смолій, В.** (ред.). (2016). *25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави*. Київ.
- Сокульська, О.** (упоряд.). (2014). *Лесів. Сніг без трат. Поезія. Епістолярій. Публіцистика. Спогади. Документи*. Київ.
- Стасюк, І.** (2014). Діяльність Української греко-католицької церкви у підпіллі (1946–1989 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія*, № 784.
- Терещук, Г.** (2018). *192 дні голодування не зламали священика УГКЦ Ярослава Лесіва*. Взято 2 жовтня 2019 року з <https://surl.li/pfsiym>.
- Терещук, Г.** (2019). *30 років тому УГКЦ вийшла з підпілля і вимагала легалізації від Кремля*. Взято 2 жовтня 2019 року з <https://surl.li/tattwr>.
- Ткачук, О.** (упоряд.). (2009). *Українська Гельсінська спілка (1988–1999 рр.) у світлинах і документах*. Київ.
- Черкаська, Г.** (2022). *Ярослав Лесів*. Взято 2 жовтня 2022 року з https://uahistory.com/topics/famous_people/16640.
- Шевченко, О.** (2011). Правозахисна діяльність Гельсінського руху в Україні (середина 70-х – 80-ті роки ХХ ст.). *Вісник Академії правових наук України*, № 4.
- Шевченко, О.** (ред.). (2012). *Українська Гельсінська спілка у спогадах і документах*. Київ.

References

- Aleksieieva, L.** (1992). *Istoriia inakomyshlennia v SRSR [History of dissent in the USSR]*. Vilnius – Moskva [in Ukrainian].
- Bazhan, O.** (2011). *Pravozakhysnyi rukh v URSS v 1960 – 1980-ti roky [Human Rights Movement in the Ukrainian SSR in the 1960s – 1980s]*. Retrieved January 19, 2025 from <https://surl.li/azrxjf>
- Bazhan, O.** (1999). Ukrainska Helsinska hrupa: lehalna forma protystoiannia totalitarnomu rezhymovi v URSS [Ukrainian Helsinki Group: a legal form of opposition to the totalitarian regime in the Ukrainian SSR]. *Naukovi zapysky natsionalnoho universytetu “Kyievo-Mohylianska akademiia” – Scientific Notes of the National University of “Kyiv-Mohyla Academy”*, vol. 14: history [in Ukrainian].
- Hel, I.** (2013). *Vyklyk systemi: ukrainskyi vyzvolnyi rukh druhoi polovyny XX stolittia [Challenging the system: the Ukrainian liberation movement of the second half of the twentieth century]*. Lviv [in Ukrainian].
- Dubas, Yu., Zaitsev, Yu.** (Comp.). (2000). *Ukrainskyi Natsionalnyi Front: doslidzhennia, dokumenty, materialy [Ukrainian National Front: research, documents, materials]*. Lviv [in Ukrainian].
- Zakharov, B.** (2003). *Narys istorii dysydentskoho rukhu v Ukraini (1956–1987) [An Outline of the History of the Dissident Movement in Ukraine (1956–1987)]*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Zakharov, Ye., Ovsiienko, V.** (Comp.). (2006). *Mizhnarodnyi biohrafichnyi slovnyk dysydyntiv krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy y kolyshnoho SRSR, t. 1, Ukraina, ch. 2 [International Biographical Dictionary of Dissidents of Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union, vol. 1, Ukraine, part 1]*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Zakharov, Ye., Ovsiienko, V.** (Comp.). (2006). *Mizhnarodnyi biohrafichnyi slovnyk dysydyntiv krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy y kolyshnoho SRSR, t. 1, Ukraina, ch. 2 [International Biographical Dictionary of Dissidents of Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union, vol. 1, Ukraine, part 2]*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Zakharov, Ye., Ovsiienko, V.** (Comp.). (2016). *Ukrainska Hromadska Hrupa sprianiia vykonanniu Helsinskykh uhod, u 4 t., t. 1. Osobyystosti [Ukrainian Civic Group for the Implementation of the Helsinki Accords, 4 volumes, vol. 1. Individuals]*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Zinkevych, O.** (Ed.) (2012). *Rukh oporu v Ukraini, 1960–1990. Entsyklopedychnyi dovidnyk (The Resistance Movement in Ukraine, 1960–1990. Encyclopaedic reference book)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Zinkevych, O.** (Comp.). (1983). *Ukrainska Helsinska Hrupa. 1978–1982: dokumenty i materialy [Ukrainian Helsinki Group. 1978–1982: documents and materials]*. Toronto – Baltymor [in Ukrainian].
- Ivanysyn, M.** (2019). *Yak Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva z pidpillia vykhodyla (video) [How the Ukrainian Greek Catholic Church came out of the underground (video)]*. Retrieved September 25, 2021 from <https://surl.li/fakbnl>.
- Karasyk, S.** (2005). *Lesiv Yaroslav Vasylovykh [Lesiv Yaroslav Vasylovykh]*. Retrieved October 2, 2022 from <http://museum.khpg.org/1113914508>.
- Kobuta, L., Kobuta, S.** (2019). Hromadsko-politychna diialnist ukrainskoho dysydynta Yaroslava Lesiva [Social and political activity of the Ukrainian dissident Yaroslav Lesiv]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Politolohiia – Bulletin of the Precarpathian University. Political Science*, issue 13 [in Ukrainian].
- Kurs.** (2016). *Na Dolynshchyni osviatyly khram Vvedennia Prechystoi Divy Marii. Foto [The Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary was consecrated in Dolyna district. Photo]*. Retrieved October 2, 2022 from <https://surl.li/qoxmuf>.
- Marchuk, V., Maksymets, B.** (2022). Ya. Lesiv: zhyttievyi shliakh dysydynta, relihiinoho diiacha, bortsia za nezalezhnu Ukrainu [Y. Lesiv: the life of a dissident, religious figure, fighter for an independent Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, issue 1 [in Ukrainian].
- Ovsiienko, V.** (2018). *Svitlo liudei: memuary ta publitsystyka, vyd. druhe, pereroblene i dopovnene [The Light of People: Memoirs and Journalism, second edition, revised and supplemented]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Ovsiienko, V.** (2002). U nykh ne bulo iluzii – vony svidomo yshly na Holhofu [They had no illusions – they consciously went to Calvary]. *Vitchyzna – Homeland*, № 3–4 [in Ukrainian].
- Ovsiienko, V.** (Comp.). (2016). *Ukrainska Hromadska Hrupa sprianiia vykonanniu Helsinskykh uhod, u 4 t., t. 2. Dokumenty i materialy. 9 lystopada 1976 – 2 lypnia 1977 [Ukrainian Civic Group for the Implementation of the Helsinki Accords, in 4 volumes, vol. 2. Documents and materials. 9 November 1976 – 2 July 1977]*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Ovsiienko, V.** (Comp.). (2016). *Ukrainska Hromadska Hrupa sprianiia vykonanniu Helsinskykh uhod, u 4 t., t. 4. Dokumenty i materialy. 10 hrudnia 1978 – 11 bereznia 1988 [Ukrainian Civic Group for the Implementation of the Helsinki Accords, in 4 volumes, vol. 4, Documents and materials. 10 December 1978 – 11 March 1988]*. Kharkiv [in Ukrainian].

- Ostrovskiy, V.** (2018). Viacheslav Chornovil i Zinovii Krasivskiy: perepletinnia dol i zvershen [Vyacheslav Chornovil and Zinoviyy Krasivsky: Intertwining Fates and Achievements]. *Chornovolivski chytannia. Vizii maibutnoho Ukrainy: Materialy III i IV naukovykh konferentsii, prysviachenykh 80-y richnytsi z dnia narodzhennia Viacheslava Chornovola (Kyiv, 24 hrudnia 2016, 24 hrudnia 2017 r.) – Chornovil readings. A Vision of Ukraine's Future: Proceedings of the III and IV scientific conferences dedicated to the 80th anniversary of the birth of Vyacheslav Chornovil (Kyiv, 24 December 2016, 24 December 2017)* [in Ukrainian].
- Ostrovskiy, V.** (2014). Uchast Zynovii Krasivskoho v protsesi lehalizatsii ta utverdzheni Ukrainskoi hreko-katolytskoi tserkvy [Participation of Zynovii Krasivskiy in the process of legalisation and establishment of the Ukrainian Greek Catholic Church]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhia National University*, issue 40 [in Ukrainian].
- Paska, B.** (2022). Sichnevyy pohrom ukraïnskoho dysydentskoho rukhu 1972 r.: do pytannia pro khronolohiiu i masshtaby [The January Pogrom of the Ukrainian Dissident Movement in 1972: To the Question of Chronology and Scale]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: Mizhvuzivskiy zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka – Topical issues of the humanities: Interuniversity collection of scientific papers of young scientists of Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University*, Vol. 52, No. 3. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/52-3-2>.
- Radio Svoboda.** (2019). 30 rokiv tomu. Unikalni foto perepokhovannia Stusa, Lytvyna i Tykhoho [30 years ago. Unique photos of the reburial of Stus, Lytvyn and Tykhyi]. Retrieved October 2, 2019 from <https://surl.li/rpbsdp>.
- Rubaniak, O., Maksymets B.** (2020). Yaroslav Lesiv v ukraïnskomu vyzvolnomu rusi [Yaroslav Lesiv in the Ukrainian liberation movement]. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Rusnachenko, A.** (2009). Vid imperii do Ukrainy: zb. Statei [From Empire to Ukraine: a collection of articles]. Kyiv [in Ukrainian].
- Rusnachenko, A.** (1998). Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv [The National Liberation Movement in Ukraine: Mid-1950s – Early 1990s]. Kyiv [in Ukrainian].
- Cherkaska, H.** (2022). Yaroslav Lesiv [Yaroslav Lesiv]. Retrieved October 2, 2022 from https://uahistory.com/topics/famous_people/16640.
- Svitlychna, N.** (Ed.) (1981). *Visnyk represii v Ukraini – Bulletin of repressions in Ukraine*, Issue 12 (December) [in Ukrainian].
- Seko, Ya.** (2012). *Osnovni etapy diialnosti Ukrainskoi Helsinskoi hrupy [Main stages of the Ukrainian Helsinki Group's activity]*. Retrieved August 14, 2021 from <https://surl.li/nueect>.
- Smolii, V.** (Ed.). (2016). 25 rokiv nezalezhnosti: narysy istorii tvorennia natsii ta derzhavy [25 Years of Independence: Essays on the History of the Creation of the Nation and the State]. Kyiv [in Ukrainian].
- Sokulska, O.** (Comp.). (2014). *Lesiv. Snih bez grat. Poeziia. Epistolarii. Publitsystyka. Spohady. Dokumenty [Lesiv. Snow without bars. Poetry. Epistolary. Publicistics. Memoirs. Documents]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Shevchenko, O.** (2011). Pravozakhysna diialnist Helsinskoho rukhu v Ukraini (seredyna 70-kh – 80-ti roky KhKh st.) [Human Rights Activities of the Helsinki Movement in Ukraine (mid-70s – 80s of the twentieth century)]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy – Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, № 4 [in Ukrainian].
- Shevchenko, O.** (Ed.). (2012). *Ukrainska Helsinska spilka u spohadakh i dokumentakh [The Ukrainian Helsinki Union in Memoirs and Documents]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Stasiuk, I.** (2014). Diialnist Ukrainskoi hreko-katolytskoi tserkvy u pidpilli (1946–1989 rr.) [Activities of the Ukrainian Greek Catholic Church in the underground (1946–1989)]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika». Derzhava ta armiia – Bulletin of Lviv Polytechnic National University. State and Army*, no. 784 [in Ukrainian].
- Tereshchuk, H.** (2018). 192 dni holoduvannia ne zlamaly sviashchenyka UHKTs Yaroslava Lesiva [192 days of hunger strike did not break UGCC priest Yaroslav Lesiv]. Retrieved October 2, 2019 from <https://surl.li/pfsiym>.
- Tereshchuk, H.** (2019). 30 rokiv tomu UHKTs vyishla z pidpillia i vymahala lehalizatsii vid Kremliia [30 years ago, the UGCC came out of hiding and demanded legalisation from the Kremlin]. Retrieved October 2, 2019 from <https://surl.li/tattwr>.
- Tkachuk, O.** (Comp.) (2009). *Ukrainska Helsinska spilka (1988–1999 rr.) u svitlynakh i dokumentakh [The Ukrainian Helsinki Union (1988–1999) in photos and documents]*. Kyiv [in Ukrainian].